

ПІДПОРЯДКУВАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ НОМАДИЧНОЇ ОЙКУМЕНИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ПЕРЕСЕЛЕННЯ НОГАЙЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

Ключові слова: ногайці, депортація, Російська імперія, Північне Причорномор'я, Поволжя.

Keywords: Nogais, deportation, Russian Empire, Northern Black Sea Region, Volga Region.

Конфлікт геополітичних інтересів Російської та Османської імперій (останню в регіоні представляло Кримське ханство), досягнув свого апогею в 1768 р., коли почалася російсько-турецька війна, яка докорінно переорієнтувала розстановку сил на території Північного Причорномор'я. Ще з часів розпаду Золотої Орди кримські хани Гіреї були «старшими» нащадками Чингізидів як серед інших ханів, та й порівняно з московськими царями.

Під час кампаній 1769–1770 рр. російська армія стрімко просувалася вглиб Криму. Ця обставина поставила ногайців перед вибором: лишитися вірними османсько-кримського підданству або прийняти російський протекторат. У 1769 р. кубанські ногайці вже перейшли на бік росіян та підтримали генерала Медема, який згодом штурмом оволодів резиденцією ханського сераскера на Кубані в м. Копила [2]. Серед причорноморських ногайців імперські чиновники почали агітаційну кампанію. Командувач Другої армії П. Панін у жовтні 1769 р. доручив кошовому отаману П. Калнишевському послати під виглядом дезертирів запорожців, завданням яких було нарікання на турків та агітація за перехід у російське підданство.

Першим актом обіцяного покровительства стала допомога провіантом голодуючим ногайцям після звернення-прохання до Паніна головного єдисанського мурзи Джан-Мамбета. Але спершу було незрозуміло, які наміри мала Росія, намагаючись розірвати відносини ногайців із Кримом і Туреччиною. Посилаючись на реляцію Катерини II від 2 квітня 1770 р., дослідник В. Грибовський подає остаточно визначену офіційну позицію Росії до ногайців «склонять их не к нашему подданству, но только к независимости и отложению своему от турецкой власти, обещая им ... наше ручательство, покров и оборону» [5, с. 165].

Ще більше посилили проросійські погляди ногайців поразки турецьких військ біля Ларги та Кагула. 25 липня 1770 р. до П. Паніна прибули представники буджаківців та єдисанців з листом, який підписали п'ять головних ногайських мурз і в якому йшлося про намір прийняти російське підданство [6]. Вже 5 серпня було розпочато офіційні переговори з мурзами. Така поспішність зумовлювалася бажанням ногайців якнайскоріше припинити зіткнення з російською армією.

Прибувши до князя Прозоровського, 3 вересня 1770 р. єдисанські та буджакські мурзи з почтом приблизно 600 чоловік склали присягу на вірність і урочисто проголосити обітницю прихилити до союзу з Росією решту ногайців. У той самий день на загальному зібранні ногайських орд було обрано хана над усіма причорноморськими ногайцями – Джан-Мамбет мурзу, який навіть отримав від

Катерини II титул бія. П. Панін, як основний реалізатор ідеї прийняття ногайцями російського підданства, пропонував запровадити такі самі атрибути влади хана, які видавав турецький султан кримським ханам.

Але ногайське підданство не було винятком з-поміж інших народів, яким Російська імперія обіцяла протекторат. Царат відразу ж почав запроваджувати за ними контроль. До головної ставки союзних ногайців, яка знаходилася на Тилігулі, прибув постійний резидент П. Веселицький. Ймовірно, основним його завданням було заохотити єдичкульців та джембойлуківців також перейти під «крило» Російської імперії. Одночасно кримський хан Каплан-Гірей II більше року утримував єдичкульців та джембойлуківців під контролем, не звертаючи уваги на намагання єдисанців та буджаківців переконати піти їх шляхом.

Боячись назрівання непотрібного Росії конфлікту на території бойових дій, її уряд вирішив переселити їх подальше. 10 жовтня 1770 р. розпочалася переправа через Південний Буг, організована генерал-аншефом Воєйковим та П. Паніним. Невдовзі російські спостерігачі засумнівалися у прихильності ногайців до російського підданства й помітили легкі прокримські коливання, що невдовзі стало причиною повторного прийняття їх присяги князем Прозоровським [5]. А от переправу через Дніпро доручили кошовому отаману П. Калнишевському. Цікаво, що всі витрати цієї переправи за рішенням російського уряду лягли на кошті Запорозького Коша. Перевезення відбулося за допомогою двох човнових груп: «У 1770 р. П. І. Панін переслав у Кіш копію свого таємного листа до київського генерал-губернатора Ф. М. Воєйкова з планом відокремлення Кримського ханства від Туреччини. Восени 1770 р., після офіційного приєднання до Росії, ці орди наказано перевести на лівий берег Дніпра, на р. Кальміус. За наказом Коша полковник Олекса Сукур організував перевезення ногайців дубами і човнами поблизу Кизикермена. Листування з Комісією в справах татарських (П. І. Паніним, П. О. Румянцевим, П. Веселицьким)» [1].

У січні 1771 р. місцем тимчасового перебування ногайців було визначено землі Війська Запорозького: «зачав от ... Александровской крепости и до Самары а оттоль взяв свое окружение к устьям рек Верхней Терсы и Ганчулы впадающих в Волчьи воды и по оным рекам тож и по Нижней Терсе где она впадает в Верхнюю Терсу и даже до ея вершины» [4].

Протягом липня–вересня 1771 р. відбувалась переправа ногайців через р. Дон. Закінчилась вона на початку 1772 р. Прозвітував про це Джан-Мамбет-бій і повідомив, що усі ногайські орди, включно з джембойлуківцями та єдичкульцями, перейшли на Кубань. Якщо спиратися на повідомлення Є. Д. Феліцина, на Кубань прибуло 80 тисяч кибиток [3], що становило приблизно 400 тисяч осіб.

Вже у 1775–1776 рр. Кубань стала предметом суперечок кримських Гіреїв та прийшлими туди ногайцями і Джан-Мамбетом. Саме під час цих непорозумінь російський уряд доручив О. Суворову регулювати ногайське питання, що згодом ще відіграє свою роль.

Готуючись до нової війни з Туреччиною, російський уряд знову організував переселення ногайців із Прикубання на Приуралля. Реакцією ногайців стали масові втечі до своїх попередніх покровителів. Російські війська намагалися зупинити їх, але це вже набуло характеру стихійного лиха, яке вийшло з-під конт-

ролю. Іноді доходило до того, що ногайці вбивали своїх жінок і дітей, щоб пришвидшити рух [8]. На непокору ногайців зреагував О. Суворов, наказавши у жовтні 1783 р. здійснити масштабну каральну експедицію. Під час цієї кампанії з 56 тисяч ногайських сімей лишилося 3 тисячі, а в полон потрапило більше тисячі [5].

Така агресивна та радикальна реакція ілюструвала неспроможність російського уряду адекватно керувати ногайцями. Згодом дії імперського уряду стали м'якшими, деякі ногайські мурзи навіть лояльно зустрічали імператрицю Катерину II біля Ольвіополя (нині місто Первомайськ Миколаївської області) у 1787 р., а ногайська кіннота супроводжувала її аж до Криму.

Тож ми не можемо говорити, що всі представники ногайського етносу були одностайні в позиції щодо російського підданства. Одні прийняли його й лишилися вірними, інші намагалися втекти, коли Росія показала своє реальне ставлення, а ще частина ногайців лишилася на території Північного Причорномор'я і лояльно ставилася до прийшлої російської влади.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / гол. ред. кол.: П. С. Сохань (голова), О. М. Апанович, Г. В. Боряк, наук. ред. І. Л. Бутич. Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ. 1998. Т. 1. 698 с.
2. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва, 1955. 368 с.
3. Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 237 с.
4. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів, 1990–1992. Т. 2.
5. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1988. 272 с.
6. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии. *Памятная книга Таврической губернии*. Симферополь, 1867. Вып. I. С. 358–398.
7. Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. Т. 1. Бюджеты трухмен и ногайцев. Ставрополь, 1910. 559 с.